

Bożena Kubiczek

„Rola szkoły w kształtowaniu kompetencji społecznych i obywatelskich”

„Non scholae sed vitae discimus”
– **uczymy się nie dla szkoły, lecz dla życia.**

Streszczenie

Treścią artykułu jest rola kompetencji, a zwłaszcza kompetencji społecznych i obywatelskich w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego oraz rola szkoły i nauczycieli w kształtowaniu tychże. Podstawę artykułu stanowią badania prowadzone przez autorkę w 2012 r., opracowany przez nią w 2016 r. raport dla Eurydice **Citizenship Education at School in Europe** oraz ponad 20-letnie doświadczenie w doskonaleniu kadry oświatowej.

Słowa kluczowe: kompetencje społeczne i obywatelskie, edukacja

W naszej kulturze i cywilizacji procesy edukacyjne nie tylko kształtują osobowość w aspekcie ogólnym, ale także, a może przede wszystkim, przygotowują do wyboru, a następnie wykonywania określonego zawodu oraz pełnienia różnorodnych ról społecznych. System oświaty to narzędzie w rękach polityki państwa, którego zadaniem jest takie edukowanie społeczeństwa, w szczególności młodego pokolenia, by umiało żyć w określonym systemie polityczno-gospodarczym z powodzeniem dla siebie oraz korzyścią dla społeczeństwa i państwa. Zmiany zachodzące w Polsce od 1989 roku, polegające na budowaniu ładu politycznego i społecznego opartego na wartościach demokratycznych, wolnościach osobistych, światopoglądowych, ekonomicznych i politycznych wymuszają inne niż w systemie socjalistycznym kształcenie dzieci i młodzieży.

Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie "zaleca państwom członkowskim rozwijanie oferty kompetencji kluczowych dla wszystkich w ramach ich strategii uczenia się przez całe życie, w tym strategii osiągnięcia powszechnej alfabetyzacji, a także wykorzystanie dokumentu „Kompetencje kluczowe w uczeniu się przez całe życie – Europejskie ramy odniesienia” jako narzędzia odniesienia, w celu zapewnienia, by kształcenie i szkolenie oferowały wszystkim młodym ludziom środki w celu rozwijania kompetencji kluczowych na poziomie dającym im odpowiednie przygotowanie do dorosłego życia oraz stanowiącym podstawę dla dalszej nauki i życia zawodowego"¹. W ramach odniesienia ustanowiono osiem kompetencji kluczowych, w tym **kompetencje społeczne i obywatelskie.**

Ministrowie edukacji z 47 krajów członkowskich Rady Europy w deklaracji końcowej Sesji Stałej Konferencji Ministrów Edukacji w Stambule w maju 2007 r.² uznali, że

¹ Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 394/10 z 30.12.2006 (2006/962/WE)

² Polska nie poparła deklaracji końcowej. Według ministra edukacji Romana Giertycha, polska delegacja "nie mogła wyrazić zgody" na znajdujący się w deklaracji zapis o promowaniu w krajach członkowskich Rady Europy

kompetencja obywatelska jest jedną z pięciu kompetencji niezbędnych w promowaniu kultury demokracji i spójności społecznej.

Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy uczyniło kolejny krok naprzód, przyjmując w październiku 2008 r. *Zalecenie 1849 w sprawie promowania kultury demokracji i praw człowieka w drodze kształcenia i doskonalenia zawodowego nauczycieli*.³

Publikacja Rady Europy *Edukacja obywatelska i edukacja na rzecz praw człowieka jako zadanie wszystkich nauczycieli. Opis kompetencji nauczycielskich i sposobów ich rozwijania* wydany w 2009 roku⁴ podkreśla wielkie znaczenie edukacji obywatelskiej (EO) i edukacji na rzecz praw człowieka (EPC) w przygotowywaniu młodych ludzi do jak najpełniejszego życia i działania w demokratycznym społeczeństwie.

W wielu krajach europejskich istnieje przepaść między oficjalną polityką i deklaracjami dotyczącymi edukacji obywatelskiej i edukacji na rzecz praw człowieka, a rzeczywistą praktyką w szkołach.⁵ Jak pokazał sondaż przeprowadzony przez *Eurydice* (Sieć Informacji o Edukacji w Europie), mimo że edukacja obywatelska coraz częściej znajduje należne sobie miejsce w szkolnych programach nauczania, to tylko w niektórych państwach stanowi ona składową procesy kształcenia nauczycieli.⁶

Rozwój kompetencji społecznych i obywatelskich jest zadaniem szczególnie ważnym także w polskim życiu społecznym. Po pierwsze, obserwacja rzeczywistości szkolnej pokazuje, iż polska współczesna szkoła skupia swoją uwagę głównie na przekazywaniu wiedzy i przygotowaniu uczniów do wszelkiego rodzaju egzaminów zewnętrznych stanowiących swoistą „przepustkę” do wyższego etapu edukacyjnego, nie doceniając w pełni roli i znaczenia kompetencji społecznych i obywatelskich w odnoszeniu sukcesu życiowego i zawodowego swoich uczniów. Po drugie, wyniki badań prowadzonych cyklicznie przez Janusza Czapińskiego i Tomasza Panka⁷ dotyczące kapitału społecznego i poziomu zaufania w Polsce oraz wyniki porównawcze z innymi państwami Europy i świata wskazują jednoznacznie na to, że poziom kompetencji społecznych i obywatelskich jest w Polsce bardzo niski. Po trzecie, wyniki badań prowadzonych przeze mnie w roku 2012 na zlecenie rządowego Ośrodka Rozwoju Edukacji ukazują niski poziom kompetencji społecznych i obywatelskich uczniów kończących IV poziom edukacyjny oraz niezadowalający poziom przygotowania nauczycieli do ich kształtowania⁸. Po czwarte, przygotowywany przeze mnie dla Eurydice, Raport *Citizenship Education at School in Europe*⁹ w czwartym kwartale roku 2016

wspólnego podręcznika do historii.

3 Tekst przyjęty na 36 Posiedzeniu Zgromadzenia Rady Europy 3 października 2008 r.

4 S. Keating-Chetwynd (red.), *Edukacja obywatelska i edukacja na rzecz praw człowieka jako zadanie wszystkich nauczycieli. Opis kompetencji nauczycielskich i sposobów ich rozwijania. Council of Europe, March 2009. Printed in Belgium.*

5 C. Naval, M. Print, C. Iriarte, *Civic education in Spain: a critical review of policy*, (Online) „Journal of Social Science Education”; A. Osler, H. Starkey, *Education for democratic citizenship: a review of research, policy and practice 1995–2005*, „Academic Review”, BERA, 2005.

6 Eurydice, *Citizenship Education at School in Europe*, 2005. http://www.eurydice.org/Doc_intermediaires/analysis/en/citizenship.html [data dostępu: 15.03.2017 r.]

7 http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2015.pdf [data dostępu: 15.03.2017 r.]

8 Opis problematyki badawczej i wybrane wyniki w dalszej części artykułu.

9 Raport jest w trakcie opracowania i ukaże się w roku 2017.

ukazuje, że w dalszym ciągu edukacja obywatelska nie stanowi składowej procesu kształcenia nauczycieli oraz brak w polskim systemie edukacji systemowego działania w zakresie kształcenia u uczniów kompetencji społecznych i obywatelskich.

*Raport Polska 2030. Wyzwania rozwojowe z 2009 r.*¹⁰ wymienia dziesięć najważniejszych wyzwań, jakie stoją przed Polską w najbliższych dwóch dziesięcioleciach, a wśród nich: **wzrost kapitału społecznego**.

Na polskim gruncie edukacyjnym o kompetencjach kluczowych zaczęto mówić w programie „Kreator”, realizowanym w latach 1995 -1999 w Centralnym Ośrodku Doskonalenia Nauczycieli na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej. W podstawie programowej kształcenia ogólnego pojawiły się po raz pierwszy w 1999¹¹ roku i były modyfikowane wraz z jej zmianami w roku 2008¹² r. oraz 2012¹³.

Zgodnie z podstawą programową dla ośmioklasowej szkoły podstawowej – podpisaną przez Ministra Edukacji Narodowej w dniu 14 lutego 2017 r. kształcenie i wychowanie w szkole podstawowej sprzyjać ma rozwijaniu postaw obywatelskich, patriotycznych i społecznych uczniów. Zadaniem szkoły będzie wzmacnianie poczucia tożsamości narodowej, przywiązania do historii i tradycji narodowych, przygotowanie i zachęcanie do podejmowania działań na rzecz środowiska szkolnego i lokalnego, w tym do angażowania się w wolontariat. Szkoła dbać będzie o wychowanie dzieci i młodzieży w duchu tolerancji i szacunku dla drugiego człowieka oraz (...) podejmować działania związane z miejscami ważnymi dla pamięci narodowej, formami upamiętniania postaci wydarzeń z przeszłości, najważniejszymi świętami narodowymi i symbolami państwowymi¹⁴.

Kształtowanie postaw i respektowanie norm społecznych uwzględniono też w Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej w sprawie wymagań wobec szkół i placówek jako jedno z dwunastu wymagań¹⁵. Na stronie Systemu Ewaluacji Oświaty¹⁶ określono w formie wytycznych dla zewnętrznego nadzoru pedagogicznego, co mieści się w wymaganiu i jakie wyzwania stawia przed szkołą wymaganie¹⁷.

Rola nauczycieli w kształtowaniu kompetencji kluczowych jest bezdyskusyjna. Nauczyciele powinni bardzo dobrze wiedzieć, jak i dlaczego podejmują się nauczania edukacji obywatelskiej i edukacji na rzecz praw człowieka w specyficznym dla siebie kontekście narodowym. Podstawę działania nauczyciela winno stanowić zrozumienie jego miejsca i roli w procesie rozwoju ucznia oraz świadomość, iż wszystko, co robi służy

10 Pełny tekst raportu można znaleźć na stronie Zespołu: <http://www.polska2030.pl>. [data dostępu: 15.03.2017 r.]

11 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego (Dz. U. Nr 14 z 1999 r.).

12 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego (Dz. U. Nr 4 z 2009 r.).

13 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. 2012 poz. 977).

14 <https://men.gov.pl/ministerstwo/informacje/podstawa-programowa-i-ramowe-plany-nauczania-prezentacja.html> [data dostępu: 15.03.2017 r.]

15 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 6 sierpnia 2015 r. w sprawie wymagań wobec szkół i placówek (Dz.U. 2015 poz. 1214).

16 <http://www.nadzorpedagogiczny.edu.pl/> [data dostępu: 15.03.2017 r.]

17 http://www.npseo.pl/action/requirements/wymaganie5_kszaltowane_sa_postawy_i_respektowane_normy_socjalne [data dostępu: 15.03.2017 r.]

przygotowaniu go do pełnienia ról życiowych, do wyboru i wykonywania przyszłego zawodu. W ogólnopolskich badaniach prowadzonych w 2012 r. na zlecenie rządowego Ośrodka Rozwoju Edukacji postawiono dwa cele: ¹⁸

1. Poznanie skuteczności działań podejmowanych przez szkołę jako instytucję i nauczycieli – w ramach ich zajęć obowiązkowych i dodatkowych – w zakresie kształtowania kompetencji społecznych i obywatelskich uczniów.
2. Poznanie poziomu przygotowania szkoły i nauczycieli do realizacji działań objętych edukacją obywatelską i edukacją na rzecz praw człowieka oraz wdrażania założeń publikacji Rady Europy z 2009 r. *Edukacja obywatelska i edukacja na rzecz praw człowieka jako zadanie wszystkich nauczycieli. Opis kompetencji nauczycielskich i sposobów ich rozwijania.* ¹⁹

Ze względu na przyjęte cele badań przedmiotem badań uczyniono:

- efekty edukacji obywatelskiej,
- poziom przygotowania nauczycieli do kształtowania kompetencji społecznych i obywatelskich.

Zakres badań określony został przez dwa główne problemy badawcze:

Jakie są efekty polskiego systemu edukacji w zakresie przygotowania uczniów do funkcjonowania w społeczeństwie demokratycznym rozumiane jako ukształtowane w procesie dydaktycznym kompetencje społeczne i obywatelskie uczniów?

Jaki jest poziom przygotowania nauczycieli do kształtowania kompetencji społecznych i obywatelskich ze szczególnym uwzględnieniem edukacji obywatelskiej i edukacji na rzecz praw człowieka?

Tak sformułowane problemy badawcze pozwoliły zrealizować cel praktyczny badania – znaleźć odpowiedź na pytanie:

Co należy zmienić w procesie kształcenia w szkole, a zatem jakie umiejętności nauczycieli rozwijać, by zwiększyć efekty ich działania w zakresie kształtowania kompetencji społecznych i obywatelskich?

W celu realizacji założeń metodologicznych badaniem objęto dwie grupy respondentów:

1. Uczniów klas programowo najwyższych IV etapu edukacyjnego w zasadniczych szkołach zawodowych, technikach i liceach ogólnokształcących przyjmując, iż uczniowie kończąc szkoły ponadgimnazjalne jako osoby pełnoletnie powinni być przygotowani do pracy lub studiów wyższych oraz pełnienia różnych ról społecznych.

¹⁸ Autorka prowadziła badania w ramach działalności prowadzonego przez siebie Sosnowieckiego Centrum Edukacyjnego „Eduikator”.

Autorka opracowała w drugim półroczu 2016 r. Raport Eurydice, *Citizenship Education at School in Europe*, który zostanie opublikowany w 2017 r.

¹⁹ S. Keating-Chetwynd (red.), *Edukacja obywatelska i edukacja na rzecz praw człowieka jako zadanie wszystkich nauczycieli. Opis kompetencji nauczycielskich i sposobów ich rozwijania. Council of Europe, March 2009. Printed in Belgium.*

2. Nauczycieli różnych przedmiotów szkół podstawowych, gimnazjów, szkół ponadgimnazjalnych: zasadniczych szkół zawodowych, techników i liceów ogólnokształcących przyjmując iż powinność kształtowania umiejętności społecznych i obywatelskich spoczywa na wszystkich nauczycielach wszystkich etapów edukacyjnych w ramach ich zajęć obowiązkowych i dodatkowych.

Ze względu na zakres badań, wielkość grupy badawczej i konieczność zapewnienia badanym anonimowości zastosowano metodę sondażu diagnostycznego. Sporządzono dwa narzędzia badawcze - kwestionariusze ankiety dla ucznia i dla nauczyciela. Niektóre pytania - w celu pozyskania informacji z dwóch źródeł i tym samym zobiektywizowania wyników badań - sformułowano w taki sam sposób, jak pytania skierowane do uczniów. Inne - przeformułowano uwzględniając specyfikę roli ucznia i nauczyciela.

Do badań prowadzonych na przełomie października i listopada 2012 r. zaproszono wylosowane szkoły we wszystkich województwach Polski. Losowanie przeprowadzono uwzględniając szkoły ze stolic województw, by uwarunkowania środowiskowe i dostęp do doskonalenia nauczycieli były w miarę porównywalne. Za podstawę do określenia liczby badanych w poszczególnych województwach posłużyły dane Centrum Informatycznego Edukacji - stan na 30. 09. 2011 r.²⁰

W efekcie w badaniach uczestniczyło: 1020 uczniów, 1060 nauczycieli z 82 szkół różnych typów szkół w całej Polsce (16 województw).

Z odpowiedzi uczniów i nauczycieli wyłania się obraz polskiej szkoły jako instytucji, w której:

–48% badanych uczniów nie czuje się dostatecznie przygotowana do życia w demokratycznym społeczeństwie, a swoje dotychczasowe przygotowanie do życia społecznego zawdzięcza przede wszystkim rodzicom (40,3%), samokształceniu (30,5%), a następnie szkole (25,4%);

–91% nie wie, jakie umiejętności społeczne są im potrzebne, by dobrze funkcjonować w społeczeństwie demokratycznym;

–edukacja obywatelska i edukacja na rzecz praw człowieka jest w szkole wypadkową działań okazjonalnych i sporadycznych, działań indywidualnych i w mniejszym stopniu działań systemowych;

- planowanie działań edukacyjnych odbywa się głównie w zespołach przedmiotowych w połączeniu z planowaniem indywidualnym i w mniejszym stopniu - planowaniem na poziomie ogólnoszkolnym;

–opiekuna samorządu uczniowskiego wybiera w wielu szkołach dyrektor szkoły;

–normy współżycia społecznego obowiązujące w szkole ustalają zespoły nauczycieli z niewielkim udziałem uczniów;

–udział ucznia w procesie dydaktycznym polega na tym, że jest odbiorcą wiedzy, którego indywidualne potrzeby i możliwości uwzględniane są w doborze treści i metod

20 <http://www.cie.men.gov.pl/index.php/dane-statystyczne/137.html> [data dostępu: 15.03.2017 r.]

kształcenia;

– udział ucznia w procesie oceniania polega głównie na możliwości dokonania samooceny;

– respektowanie praw ucznia pełnoletniego sprowadza się do usprawiedliwiania nieobecności za zgodą rodziców;

– sojusznikami w edukacji obywatelskiej są głównie: samorząd uczniowski i rodzice;

– zwraca się głównie uwagę na kontekst wewnętrzny wdrażania edukacji obywatelskiej;

– inicjatywy społeczne oscylują wokół działań o charakterze akcyjnym: zbiórek pieniędzy, środków materialnych, surowców wtórnych, obchodu rocznic i świąt, akcji charytatywnych, spraw związanych z pomocą ludziom starym, niepełnosprawnym, dzieciom z domów dziecka, zwierzętom ze schronisk, imprez środowiskowych;

- projekty edukacyjne zwłaszcza działania lokalnego są w procesie kształcenia metodą unikatową (deklaruje ich stosowanie 11% badanych nauczycieli),
- średnia ocena opanowania kompetencji społecznych przez uczniów wynosi – ich zdaniem – 3,59 w skali 1 - 6, średnia ocena poziomu przygotowania do ich kształtowania przez nauczycieli wynosi – ich zdaniem – 4,0 w skali 1 – 6. ²¹.

Na pytanie, co powinna robić szkoła, by dobrze przygotowywać swoich uczniów do życia w społeczeństwie demokratycznym uczniowie postawili szkole i nauczycielom szereg wymagań, których spełnienie może - ich zdaniem - przyczynić się do poprawy efektywności edukacji obywatelskiej. Postulowane przez uczniów zmiany w edukacji obywatelskiej to:

- korzystać z nowoczesnych metod edukacji (53% badanych),
- traktować ucznia jako partnera procesu kształcenia (44% badanych),
- przygotować lepiej nauczycieli do kształcenia (32% badanych),
- tworzyć przestrzeń dla inicjatywy społecznej uczniów (28% badanych),
- tworzyć warunki do samorządności i społecznej aktywności uczniów (25% badanych),
- inicjować różne działania na rzecz środowiska szkoły i środowiska lokalnego (20%

21 30 - stronicowy skrót raportu z badań został upubliczniony na stronie - <https://www.ore.edu.pl/wydzialy/rozwoju-kompetencji-spoecznych-i-obywatelskich/2791-relacja-z-konferencji-szkoa-demokracji-szkoa-samorzdności-kompetencje-spoeczne-i-obywatelskie-uczniow-i-nauczycieli> (Materiały konferencyjne) [data dostępu: 15.03.2017 r.]

Pełny raport z badań (111 stron) został przekazany za pośrednictwem Ośrodka Rozwoju Edukacji do Ministerstwa Edukacji Narodowej.

Odbyły się też dwie ogólnopolskie konferencje dla nauczycieli z udziałem Ośrodka Rozwoju Edukacji, na których prezentowano wyniki badań: w grudniu 2012 r. w Ośrodku Rozwoju Edukacji w Warszawie, w grudniu 2013 w Wojewódzkim Ośrodku Metodycznym w Katowicach (relacja filmowa na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=NFQCck3EbwA>) [data dostępu: 15.03.2017 r.]

badanych),

- ustawicznie aktualizować treści nauczania (15% badanych).

Podsumowując wyniki badań należy wspomnieć o niewykorzystanych możliwościach szkoły w zakresie edukacji obywatelskiej, takich jak:

- samorządność uczniowska, która wciąż ma charakter fasadowy,
- współpraca z podmiotami środowiska lokalnego, która ogranicza się do kontaktów koniecznych i obowiązkowych,
- metody nauczania, a wśród nich wciąż rzadko stosowany projekt edukacyjny, zwłaszcza działania lokalnego, debata, debata oksfordzka,
- uspołecznienie procesu tworzenia programu wychowawczego i profilaktycznego budowania koncepcji pracy placówki, które w większości szkół powstają bez udziału rodziców i uczniów.

Uwzględniając powyższe, koniecznym staje się wdrożenie w oświacie systemowego działania na rzecz edukacji obywatelskiej. Nie będzie ono jednak możliwe bez włączenia treści edukacji obywatelskiej i edukacji na rzecz praw człowieka do programów nauczania obowiązujących w kształceniu nauczycieli wszystkich przedmiotów objętych programem nauczania i doskonalenia ich w ramach programowego doskonalenia zawodowego.

Bibliografia:

- akty prawa:

- Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 394/10 z 30.12.2006 (2006/962/WE)
- Zalecenie 1849 w sprawie promowania kultury demokracji i praw człowieka w drodze kształcenia i doskonalenia zawodowego nauczycieli. Tekst przyjęty na 36 Posiedzeniu Zgromadzenia Rady Europy 3 października 2008 r.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego (Dz. U. Nr 14 z 1999 r.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego (Dz. U. Nr 4 z 2009 r.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. 2012 poz. 977).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 6 sierpnia 2015 r. w sprawie wymagań wobec szkół i placówek (Dz.U. 2015 poz. 1214).

- monografie:

- S. KEATING-CHETWYND (red.), *Edukacja obywatelska i edukacja na rzecz praw człowieka jako zadanie wszystkich nauczycieli. Opis kompetencji nauczycielskich i sposobów ich rozwijania*. Council of Europe, March 2009. Printed in Belgium.

- artykuły w czasopismach naukowych,

- C. NAVAL, M. PRINT, C. IRIARTE, *Civic education in Spain: a critical review of policy*, (Online) „Journal of Social Science Education”; A. OSLER, H. STARKEY, *Education for democratic citizenship: a review of research, policy and practice 1995–2005*, „Academic Review”, BERA, 2005.

- materiały zaczerpnięte z Internetu oraz strony internetowe:

http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2015.pdf

<http://www.polska2030.pl>

http://www.eurydice.org/Doc_intermediaires/analysis/en/citizenship.html

<https://men.gov.pl/ministerstwo/informacje/podstawa-programowa-i-ramowe-plany-nauczania-prezentacja.html>

<http://www.nadzorpedagogiczny.edu.pl/>

http://www.npseo.pl/action/requirements/wymaganie5_ksztaltowane_sa_postawy_i_respektowane_normy_spoeczne

<http://www.cie.men.gov.pl/index.php/dane-statystyczne/137.html>

<https://www.ore.edu.pl/wydzialy/rozwoju-kompetencji-spoecznych-i-obywatelskich/2791-relacja-z-konferencji-szkoa-demokracji-szkoa-samorzdności-kompetencje-spoeczne-i-obywatelskie-uczniow-i-nauczycieli>

<https://www.youtube.com/watch?v=NFQCck3EbWA>

- pozostałe źródła (wykłady, referaty, sprawozdania itp.):

- Eurydice, *Citizenship Education at School in Europe*, 2005.
http://www.eurydice.org/Doc_intermediaires/analysis/en/citizenship.html
- *Raport Polska 2030. Wyzwania rozwojowe*
- B. KUBICZEK, *Projekt „szkoła demokracji – Szkoła samorządności”. Kompetencje społeczne i obywatelskie uczniów i nauczycieli. Materiały dla uczestnika Konferencji*. ORE Warszawa 2012.

Bożena Kubiczek – dr nauk humanistycznych; specjalność: polityka lokalna i regionalna;

- afiliacja przy Wyższej Szkole Pedagogicznej im. Janusza Korczaka w Warszawie,

- zainteresowania naukowe: polityka oświatowa, zarządzanie oświatą, doskonalenie kadr oświatowych w zakresie wdrażania zmian makrosystemowych, kierowania oświatą, kształtowania kompetencji.